

Εισαγωγή

Ο τόμος εγκαινιάζει την έκδοση μιας σειράς μελετών επάνω στην κοινωνία και στην ιστορία της Ελλάδας και της Τουρκίας. Κίνητρο της ιδέας για μια κοινή έκδοση υπήρξε η πρόθεση να ανοίξει ένας επιστημονικός διάλογος μεταξύ πανεπιστημιακών των δύο χωρών επάνω σε θέματα που μελετούν την παράλληλη και συγχρόνως διαφορετική ιστορία των δύο κοινωνιών. Χρειάστηκαν μερικά χρόνια για να πάρει μορφή το έργο της δημοσίευσης μιας σειράς τόμων. Η ιδέα της κοινής έκδοσης της σειράς μορφοποιήθηκε σε μια πρώτη συνάντηση την οποία ακολούθησαν αρκετές επόμενες των επιμελητών/τριών άλλοτε στην Κωνσταντινούπολη και άλλοτε στην Αθήνα, οι οποίες στόχευαν στη βαθύτερη αμοιβαία κατανόηση της κουλτούρας των δύο χωρών μέσα από τη συζήτηση πορισμάτων εκατέρωθεν μελετών και την ανταλλαγή συμπερασμάτων για τις δύο κοινωνίες και την ιστορία τους.

Ο τόμος περιέχει κείμενα που συζητήθηκαν σε κοινό σεμινάριο στην Κωνσταντινούπολη με θέμα την ιδιότητα του πολίτη και το έθνος-κράτος. Οι επιμελητές/τριες και οι συγγραφείς των κεφαλαίων του τόμου συμμετείχαν σε ένα διεπιστημονικό διάλογο γύρω από τη διαμόρφωση του έθνους στην Ελλάδα και στην Τουρκία ως κράτη διάδοχα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την κοινωνία των πολιτών των δύο χωρών. Μετά την τελική επεξεργασία των κειμένων, η ομάδα των επιμελητών συναντήθηκε αρκετές φορές ακόμη για να μορφοποιηθεί το συλλογικό έργο.

Ο τόμος χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος φέρει τον τίτλο: «Αυτοκρατορία και Έθνος-κράτος». Το πρώτο κεφάλαιο, του

Caglar Keyder (Τσααλάρ Κεϋντέρ), θα μπορούσε να περιγραφεί ως αποδόμηση της εθνικιστικής αφήγησης που υιοθετήθηκε από την Τουρκική Δημοκρατία. Ο συγγραφέας διερευνά τις ιστορικές συνθήκες που καθόρισαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τουρκικού εθνικισμού. Αναδυόμενος από την κατάρρευση του οθωμανικού σχεδίου για τον εκσυγχρονισμό του αυτοκρατορικού κράτους, ο τουρκικός εθνικισμός διαμορφώνεται σε ανταγωνισμό με τους αντίπαλους εθνικισμούς των χριστιανικών *μλλέτ*.¹ Κατά το συγγραφέα, ο τουρκικός εθνικισμός αναπτύχθηκε ως ιδεολογία αμυντική απέναντι στην αλλαγή της πολιτικής των ευρωπαϊκών δυνάμεων, που υποστήριζαν την εποχή εκείνη τους αποσχιστικούς από την Οθωμανική Αυτοκρατορία εθνικισμούς. Ο τουρκικός εθνικισμός επέλεξε ως θεμελιωτικό του μύθο την εθνοτική βάση, κατασκευάζοντας την αφήγηση της αδιάσπαστης εθνικής ιστορίας με αναγωγή σε ένα φαντασιακό παρελθόν και μιαν αλλότρια γεωγραφία – με την Κεντρική Ασία ως το χωρικό σημείο αναφοράς του έθνους. Οι δημοκράτες εθνικιστές, σε αντίθεση προς τα αντιποικιοκρατικά εθνικιστικά κινήματα, δεν αμφισβήτησαν τον δυτικό πολιτισμό – αντιθέτως, έθεσαν την Τουρκία σε ένα συνεχές με τη Δύση. Ο συγγραφέας καταλήγει αναδεικνύοντας τα αποτελέσματα που είχε η υπερβολικά εργαλειωκή φύση του τουρκικού εθνικισμού στη διαμόρφωση της τουρκικής ταυτότητας.

Το δεύτερο κεφάλαιο, του Κώστα Κωστή, αποτελεί κριτική ανάλυση της βιβλιογραφίας για τη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους που στο μεγαλύτερο μέρος της το προσδιορίζει ως νεωτερικό έθνος-κράτος, με μορφή ανάλογη του δυτικοευρωπαϊκού έθνους-κράτους. Αυτός ο προσδιορισμός ενέχει, κατά το συγγραφέα, την εννοιολογική αδυναμία ότι η ταύτιση του ελληνικού κράτους, που προκύπτει από την ελληνική «επανάσταση», με τη νεωτερική μορφή του έθνους-κράτους βασίζεται στην άρρητη παραδοχή ότι οι θεσμοί που του έδωσαν υπόσταση ήταν δυτικοί ή «αστικοί». Αίτιο της παραδοχής είναι το γεγονός ότι η εν λόγω βιβλιογραφία έχει την τάση να παραβλέπει το οθωμανικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται το ελληνικό κράτος. Μολονότι η διαμόρφωσή του πράγματι αποτελεί ρήξη με την οθωμανική πραγμα-

τικότητα, δεν έχουμε νεωτερικό έθνος-κράτος, τουλάχιστον όχι μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Το σύνολο των χαρακτηριστικών της άσκησης εξουσίας προδίδουν την παρωχημένη λογική του παραδοσιακού ή προ-νεωτερικού κράτους. Έτσι, μέχρι τη δεκαετία του 1870, την Ελλάδα χαρακτηρίζει η ενδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας, περίοδος μεταβατική από το οθωμανικό παρελθόν προς τη διαμόρφωση του νεωτερικού κράτους. Κατά την ίδια δεκαετία, οι πρώτες πολιτικές συνιστώσες της δημοκρατικής διακυβέρνησης της χώρας αρθρώθηκαν και υλοποιήθηκαν μέσα από την εφαρμογή της αρχής της δεδηλωμένης και από την αποδυνάμωση της εξουσίας των τοπικών ελίτ. Στο τελευταίο μέρος, ο Κωστής συσχετίζει τη διαδικασία διαμόρφωσης του νεωτερικού κράτους με διεθνή δεδομένα, όπως η επιρροή που άσκησαν οι προστάτιδες δυνάμεις και ο ανταγωνισμός με τα γειτονικά κράτη. Συμπεραίνει ότι οι μετασχηματισμοί που παρατηρούνται μετά το 1870 είναι, κατά κύριο λόγο, προϊόν μεταβολών στο διακρατικό σύστημα. Προκειμένου οι πολιτικές ελίτ να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τις συγκρούσεις που είχαν ξεσπάσει στα Βαλκάνια, εξωθήθηκαν σε αναδιοργάνωση των στρατιωτικών και διπλωματικών θεσμών του κράτους.

Στο τρίτο κεφάλαιο, ο Faruk Birtek (Φαρούκ Μπιρτέκ) χρησιμοποιεί εννοιολογικά εργαλεία της πολιτικής θεωρίας για να διακρίνει ανάμεσα στις έννοιες «δημόσιο πρόσωπο» και «ατομική ταυτότητα» και συμπεραίνει ότι η εθνοτική εκδοχή του αστικοδημοκρατικού εθνικισμού συρρικνώνει το χώρο του διαλόγου ανάμεσα στις δύο έννοιες, καθιστώντας την ευάλωτη στις παραμορφώσεις και των δύο εννοιών. Ο Μπιρτέκ αναλύει πώς διαφοροποιείται η ατομική ταυτότητα σε δύο περιόδους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την κλασική και την περίοδο του Τανζιμάτ.² Υποστηρίζει ότι στο σύστημα των *μιλλέτ* της κλασικής περιόδου, η ατομική ταυτότητα ορίζεται από τον κοινοτικό/κοινωνικό χώρο, όντας και τα δύο παγιωμένα κατά τρόπο αδιαπραγμάτευτο. Ο οθωμανισμός της περιόδου του Τανζιμάτ είναι εντελώς διαφορετικός. Τα άτομα μπορούν να αναδιαμορφώνουν την ταυτότητά τους στη βάση της πολλαπλότητας των κοινωνικών χώρων, αφού οι ταυτότητες σημαίνουν πλέον την ιδιότητα του πολίτη και «ενσωματώνονται

στο σύστημα». Έτσι τόσο ο χώρος όσο και η ταυτότητα καθίστανται προϊόντα διαπραγματεύσεως. Υποστηρίζει ότι οι αναγκαιότητες της αστικοδημοκρατικής τάξης πραγμάτων κατέστρεψαν αυτήν την αριστοτεχνική κοινωνιοπολιτική «αρμονία» της περιόδου του Τανζιμάτ που με τον πολιτισμικό της ελιτισμό ενσωμάτωσε όλες τις εθνοθηρησκευτικές ομάδες. Έτσι, η εθνοτική εκδοχή της αστικής δημοκρατίας μετέβαλε τόσο τη δημόσια εικόνα όσο και την ατομική ταυτότητα, καθώς αφομοίωσε την τελευταία μέσα στο δημόσιο πρόσωπο. Τη διαδικασία αυτή έντονα επηρέασε, κατά το συγγραφέα, η ελληνική επέμβαση του 1919. Λόγω του πολέμου, η Τουρκική Δημοκρατία αναδύεται μέσα στις ιδιαίτερες συνθήκες του εθνικού συναγερού, γεγονός που είχε σημαντικές επιπτώσεις στη διαμόρφωση του ιδιαίτερου τρόπου συγκρότησης της τουρκικής αστικοδημοκρατικής εκδοχής. Ο πόλεμος αφενός κατέστρεψε την Οθωμανική Αυτοκρατορία –και ό,τι αυτή έκλεινε μέσα της από το βυζαντινό της παρελθόν– και αφετέρου είχε μία ακόμη πιο σημαντική επίπτωση στη μετέπειτα πολιτική δομή της Τουρκίας ταυτίζοντας την αστικοδημοκρατική της ταυτότητα με εθνικιστικό κίνημα.

Στη θεωρητική πραγμάτευση του εθνικισμού, ο Παντελής Λέκκας αναδεικνύει στο τέταρτο κεφάλαιο ένα κεντρικό του χαρακτηριστικό, το λεγόμενο «πρόσωπο του Ιανού». Ο εθνικισμός είναι ιδεολογία εξουσίας που καταλήγει σε εκατόμβες θυμάτων, στη διώξη και στην κυριαρχία, είναι όμως παράλληλα ιδεολογία, με σημαντικό ρόλο στην πάλη εναντίον καθεστώτων καταπίεσης και εκμετάλλευσης, και μέσο για την επίτευξη εξισωτικών και φιλελεύθερων αιτημάτων. Παρά τους πολέμους και τις εθνοκαθάρσεις ως παρακαταθήκη του, ο εθνικισμός έχει αποτελέσει μεξίονα δύναμη εναντίον πολιτικών δομών στηριγμένων σε παραδοσιακές μορφές υποταγής και κυριαρχίας, καθώς νομιμοποιεί τη συλλογικότητα στη βάση της συναίνεσης των μελών του έθνους και όχι στη βάση μιας υπερβατικής αρχής ή κληρονομικής εξουσίας. Ο Λέκκας υποστηρίζει ότι το κύριο ενδιαφέρον στη μελέτη του εθνικισμού είναι η αποτίμηση αυτής της αντινομίας. Η ιστορική ιδιαιτερότητα του εθνικισμού, όπως δείχνει, είναι ότι τοποθετεί την πηγή

της ατομικής ταυτότητας στο πλαίσιο ενός πολιτισμικά προσδιορισμένου «λαού», που θεωρείται φορέας κυριαρχικής εξουσίας και θεμέλιο συλλογικής αλληλεγγύης. Έτσι η εθνικιστική ρητορεία υπεραιμύνεται της θεωρητικής ισότητας των μελών του έθνους, με την ενσωμάτωση σε αυτό των ανώνυμων και κοινωνικά άνισων ατόμων ως ιστορικών φορέων μέσα στην ενότητα των εθνικά ομοίων τους. Ο Λέκκας υποστηρίζει ότι η πλατιά απήχηση και η επιτυχία του εθνικισμού κατά τους τελευταίους δύο αιώνες οφείλεται στην αμφίσημη σχέση μεταξύ των όρων «έθνος» και «λαός», που η εθνικιστική ρητορεία συχνά χρησιμοποιεί εναλλακτικά. Και έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα προσαρμοσίμη στις ιστορικές περιστάσεις η έννοια του έθνους στη συγχώνυσή της με την εννοιολογική κατασκευή «λαός». Συμπεραίνει ότι η προσαρμοστικότητα αυτή οφείλεται κυρίως στην αντίληψη περί έθνους σαν κατά βάση αταξικό και δημοκρατικό, αποκρύπτοντας έτσι τις εσωτερικές του διαιρέσεις.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, μέσα από ενδελεχή ιστορική μελέτη οθωμανικών εγγράφων, ο Hakan Erdem (Χακάν Ερντέμ) εισηγείται μια νέα ιστορική ερμηνεία, την επίδραση που άσκησε η Ελληνική Επανάσταση στη μεταμόρφωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με μια μπροντελιανή ανάλυση της αλληλεξάρτησης ποικίλων ιστορικών συμβάντων, ο συγγραφέας αναδεικνύει πώς η Ελληνική Επανάσταση, η πρώτη γενικευμένη εθνική εξέγερση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, επηρέασε βαθιά τις οθωμανικές αρχές και οδήγησε για αμυντικούς λόγους σε πορεία εκσυγχρονισμού. Για να αντιμετωπίσει την ανταρσία, το οθωμανικό κράτος στην αρχή έκανε τη διάκριση ανάμεσα στους εθνοτικά Έλληνες που δεν συμμετείχαν στην εξέγερση κι σ' εκείνους που είχαν πάρει τα όπλα. Στη συνέχεια ξεχώρισε τους εθνοτικά Έλληνες που ξεκίνησαν την εξέγερση από τους μη Έλληνες μέλη του ελληνικού *μυλλέτ*. Αργότερα, η καχυποψία των αρχών απέναντι στην πολιτική αξιοπιστία των Ελλήνων υπηκόων επεκτάθηκε στους Αλβανούς ως φίλα προσκείμενους στην ελληνική ανταρσία. Η οθωμανική εξουσία αντέδρασε με μια νέα πολιτική κινητοποίησης και επιφυλακής των μουσουλμάνων γενικά και των εθνοτικά Τούρκων ειδικότερα. Οι Τούρκοι, που για ένα διάστημα θεωρού-

ντο πολιτικά πιο αξιόπιστοι, βαθμιαία στη συνέχεια έγιναν η μοναδική ομάδα που εμπιστεύονταν απόλυτα οι οθωμανικές αρχές. Στο τελευταίο μέρος, ο Erdem εξετάζει την επίδραση που άσκησαν στα μέλη της οθωμανικής άρχουσας ελίτ οι νεωτερικές ιδέες της εποχής του εθνικισμού. Αναγκασμένοι να μεταφράζουν τα έγγραφα των ηγετών της Ελληνικής Επανάστασης, που περιείχαν τις έννοιες έθνος, πολίτες, λαός, δημοκρατία, ελευθερία, ανεξαρτησία, πρόνοια, δημόσιο και άλλες, επηρεάστηκαν από τη νέα ιδεολογία. Από αυτή τη διαδικασία αναδύθηκε ο τουρκικός εθνικισμός και η αστική δημοκρατία.

Το δεύτερο μέρος του τόμου φέρει τον τίτλο «Έθνος και Κοινωνία των Πολιτών». Στο πρώτο κεφάλαιο, οι Νίκος Μουζέλης και Γιώργος Παγουλάτος εξετάζουν την κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της περιόδου μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η κοινωνία των πολιτών ορίζεται από τους συγγραφείς ως η συμπερίληψη των πολιτών στα ευρύτερα πεδία του έθνους-κράτους –το πολιτικό, το κοινωνικό, το οικονομικό και το πολιτισμικό–, γεγονός που συνεπάγεται και τη διεύρυνση των αντίστοιχων δικαιωμάτων σε κάθε σφαίρα. Η περίοδος από τη λήξη του εμφυλίου στα τέλη της δεκαετίας του '40 μέχρι την πτώση της χούντας των συνταγματαρχών το 1974 ονομάζεται «εποχή του αυταρχισμού», που τη χαρακτηρίζει η «χειραγωγούμενη δημοκρατία», όπου τόσο τα πολιτικά όσο και τα κοινωνικά δικαιώματα είναι περιορισμένα, ενώ επικρατούν πολιτικές διακρίσεων όσον αφορά τα πολιτισμικά δικαιώματα εθνοτικών και θρησκευτικών μειονοτήτων. Η περίοδος από το 1974 και μετά υπήρξε περίοδος εδραίωσης της δημοκρατίας, με πλήρη θωράκιση των αστικών δικαιωμάτων. Η διαδικασία αυτή ενισχύθηκε με ριζικές αλλαγές στον Αστικό Κώδικα. Όσον αφορά τα πολιτικά δικαιώματα, οι συγγραφείς θεωρούν την περίοδο αυτή ως την πιο δημοκρατική όλων των εποχών της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Αξιοσημείωτες είναι και οι μεταβολές στη σφαίρα των πολιτισμικών δικαιωμάτων: η τρέχουσα κρατική πρακτική τείνει προς τη θετική ενσωμάτωση των πολιτισμικών μειονοτήτων. Παρ' όλα αυτά, η μαζική μετανάστευση από την Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια τρο-

φοδότησε την ξενοφοβία και τις ρατσιστικές στάσεις σε πλατιά κοινωνικά στρώματα. Ως προς τη διάδοση των πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων, οι συγγραφείς διακρίνουν μια γενικά θετική στάση. Εντούτοις, με δεδομένο το αυταρχικό πολιτικό παρελθόν της χώρας, η επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων υπήρξε στην Ελλάδα περισσότερο συνάρτηση της διαδικασίας εξευρωπαϊσμού παρά αποτέλεσμα μιας διαδικασίας μέσα από την ίδια την κοινωνία των πολιτών.

Στο κεφάλαιο 7, η Yeşim Arat (Γεσίμ Αράτ) αναλύει την έννοια του πολίτη όσον αφορά τα δικαιώματα των γυναικών. Αφηγείται τις επαναστατικές αλλαγές που έγιναν μετά τη θεμελίωση της Τουρκικής Δημοκρατίας το 1923. Το 1926, ο τουρκικός Αστικός Κώδικας έδωσε στις γυναίκες ίσα δικαιώματα στο διαζύγιο, στην κληρονομιά και στο γάμο, ενώ το δικαίωμα ψήφου δόθηκε το 1934 – αρκετά νωρίς γι' αυτήν την περιοχή του κόσμου. Η Αράτ δείχνει ότι οι σημαντικές αυτές αλλαγές επιβλήθηκαν από τις φωτισμένες άρχουσες ελίτ (αντρών) που επεδίωκαν την εθνική ολοκλήρωση, και δεν ήταν αποτέλεσμα κοινωνικής πάλης στην οποία συμμετείχαν οι γυναίκες. Έτσι, η «τυπική» ισότητα των γυναικών της Τουρκίας ακυρώνεται στην πράξη από τις σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα κοινωνικά φύλα στην επίσημη εκπαίδευση και στην κατοχή ιδιοκτησίας. Υπονομεύεται επίσης από τη διάδοση που έχει η βία κατά των γυναικών, όχι μόνο η ενδοοικογενειακή αλλά και η κρατική, με παράδειγμα τις εξετάσεις παρθενίας που απαιτούσαν οι σχολικές αρχές. Υποστηρίζει ότι σημαντικές κοινωνικές αλλαγές έγιναν από τη δεκαετία του 1980, κυρίως μέσα από τα αιτήματα των γυναικών για τον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών και πολιτικών τους δικαιωμάτων. Συμπεραίνει ότι ο αγώνας των γυναικών για τα δικαιώματά τους είχε σημαντικές επιπτώσεις για τη δημοκρατία στην Τουρκία. Το γεγονός ότι οι γυναίκες πήραν οι ίδιες το λόγο και επ' ονόματί τους διεκδίκησαν την αλλαγή των νόμων των σχετικών με τα πολιτικά τους δικαιώματα τις μετέτρεψε σε πρωτοπόρες στον περαιτέρω εκδημοκρατισμό της τουρκικής κοινωνίας.

Στο όγδοο κεφάλαιο, η Έφφη Αβδελά μελετά την ιδιότητα του

πολίτη για τις γυναίκες στην ελληνική κοινωνία, μέσα από την αλλαγή που παρατηρείται στα περιεχόμενα των σχέσεων ανάμεσα στα κοινωνικά φύλα και τις αντιλήψεις για τις γυναίκες ως πολίτες, κατά τα ενενήντα χρόνια που μεσολάβησαν από τη θεσμοθέτηση του δικαιώματος ψήφου των αντρών (1864) μέχρι τη θεσμοθέτησή του και για τις γυναίκες (1952). Διερευνώντας το θεσμικό πλαίσιο, αναδεικνύει ότι δεν αναγνωρίζεται στις γυναίκες η αυτονομία που είναι προϋπόθεση της κατοχής πολιτικών δικαιωμάτων και το συσχετίζει με την κυριαρχία της «μικροϊδιοκτησίας» στην οικονομική οργάνωση, που βασιζόταν στην αρχή της πατριαρχικής κυριαρχίας. Αναλύοντας τις σταδιακές αλλαγές στις αναπαραστάσεις για τις γυναίκες, επισημαίνει ότι ακολουθούν μια παράλληλη πορεία με τις αλλαγές στο δημόσιο λόγο υπέρ των δικαιωμάτων των γυναικών. Ο μεταβαλλόμενος και συχνά αντιφατικός λόγος περί βιολογικής διαφοράς των φύλων στο γύρισμα του 19ου αιώνα περιγράφει τα δικαιώματα του πολίτη για τις γυναίκες ως κοινωνικά καθήκοντα. Κατά την περίοδο αυτή οι προσπάθειες των γυναικών να μετασχηματίσουν τη μητρότητα από βιολογική μοίρα σε επιχείρημα υπέρ των δικαιωμάτων τους ως πολιτών μετέτρεψαν τη μητρότητα σε εθνική αποστολή. Κατά το Μεσοπόλεμο, όταν το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα έθεσε τα πολιτικά δικαιώματα στην πρώτη γραμμή του αγώνα του, οι γυναίκες αντιλαμβάνονταν τη μητρότητα ως κοινωνική υπηρεσία. Και στις δύο περιόδους, οι γυναίκες αποπειράθηκαν να πολιτικοποιήσουν τη μητρότητα, με αποτέλεσμα να ναρκοθετήσουν την ανάδειξη της διχοτομίας ανάμεσα στο δημόσιο και στο ιδιωτικό πεδίο. Αυτοί οι μετασχηματισμοί του λόγου οδήγησαν στη μετατόπιση της έμφασης των γυναικείων διεκδικήσεων από τα καθήκοντα στα δικαιώματα.

Στο ένατο κεφάλαιο, η Dicle Kogacioglu (Ντίτζλε Κοτζατζιόγλου) εξετάζει τη σχέση των γυναικών με το λόγο και τις πρακτικές των νόμων, εστιάζοντας στην καθημερινή αναπαραγωγή των ανισοτήτων ανάμεσα στα κοινωνικά φύλα. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι υπάρχουν ως προς τη νομοθεσία δύο σημαντικές συνιστώσες της ανισότητας των φύλων στην Τουρκία: πρώτον, οι νόμοι περιέχουν διακρίσεις κατά των γυναικών και δεύτερον οι νόμοι

υπέρ της ισότητας των φύλων δεν εφαρμόζονται. Εισηγείται ότι ο κρατικός φεμινισμός ίσως να είναι το «κλειδί» για την κατανόηση του νομικού ελλείμματος στην ισότητα των γυναικών, ενώ η έννοια της κρατικής πατριαρχίας μπορεί να εξηγήσει τη μη εφαρμογή των νόμων στην καθημερινότητα. Αρκετά παραδείγματα εμπειρικής έρευνας στοιχειοθετούν τη βία κατά των γυναικών και δείχνουν την αντίφαση ανάμεσα στη νομοθεσία και στη νομική πρακτική σε ό,τι αφορά την καθημερινή ζωή των γυναικών. Η Κοτζατζιόγλου συμπεραίνει ότι οι παραδοσιακές και στερεότυπες ιδέες σχετικά με το ρόλο των γυναικών στην οικογένεια, που αναπαράγονται (ποικιλοτρόπως) τόσο από τον κρατικό φεμινισμό όσο και από την κρατική πατριαρχία, αυξάνουν την ισχύ της οικογένειας ως θεσμού, και έτσι αναπαράγουν και διατηρούν την κοινωνική και πολιτισμική τάξη της καταπίεσης των γυναικών.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, οι Θάλεια Δραγώνα, Buşra Ersanlı (Μπουσρά Ερσανλί) και Άννα Φραγκουδάκη παρουσιάζουν τα ευρήματα μιας διεθνούς έρευνας σχετικά με τους νέους και την ιστορία, απομονώνοντας εδώ τις απαντήσεις ελλήνων και τούρκων δεκαπεντάχρονων μαθητών. Οι ερωτήσεις της έρευνας προς τους μαθητές αφορούν την άποψή τους για το έθνος και το έθνος-κράτος, τη σημασία που αποδίδουν στη θρησκεία και την πολιτική, τις αντιλήψεις τους για τη χρησιμότητα της ιστορίας και την αντίληψη που έχουν για τη δημοκρατία. Η ανάλυση των απαντήσεων των ελλήνων και τούρκων μαθητών αποκαλύπτει ότι και οι δύο ομάδες είναι έντονα εθνοκεντρικές. Αντιλαμβάνονται το έθνος ως φυσικό και αιώνιο φαινόμενο και δίνουν πολύ μεγαλύτερη σημασία στη θρησκεία παρά στην πολιτική. Και στις δύο ομάδες ωστόσο η σημασία που αποδίδεται στη θρησκεία οφείλεται λιγότερο στην πίστη και στη θρησκευτική πρακτική και πολύ περισσότερο στην ταύτιση της θρησκείας με το έθνος. Οι έφηβοι και των δύο χωρών ενδιαφέρονται πριν απ' όλα για την εθνική τους ιστορία. Οι έλληνες μαθητές εμφανίζονται πιο προσανατολισμένοι προς το παρελθόν, σε σχέση με τους τούρκους μαθητές που κοιτάζουν το παρελθόν αλλά προσβλέπουν συγχρόνως και στο μέλλον. Τέλος, τόσο οι έλληνες όσο και οι τούρκοι έφηβοι αποδίδουν ιδιαίτερη

αξία στη δημοκρατία. Οι συγγραφείς αναλύουν τα ευρήματα, πρώτα με αναφορά στη νεωτερική κοινωνία και στην απώλεια της αίσθησης συνοχής και συνέχειας που επιφέρει η διάλυση της παραδοσιακής τάξης των πραγμάτων καθώς και με αναφορά στην ηλικία των μαθητών, την εφηβεία, ως δύο παράγοντες ερμηνευτικούς της τάσης των εφήβων και των δύο χωρών να αναζητούν τη φαντασιακή ασφάλεια που παρέχουν το έθνος και η θρησκεία. Στη συνέχεια συσχετίζουν την εθνοκεντρική αντίληψη των μαθητών με τα εκπαιδευτικά συστήματα. Και στις δύο χώρες, η διδασκαλία της ιστορίας περιορίζεται στην εθνική ιστορία, ενώ η ιστορία των άλλων χωρών υπηρετεί τους σκοπούς της εθνικής αφήγησης. Η θρησκεία ως πνευματικότητα ή η ιστορία των θρησκειών δεν έχει ιδιαίτερη θέση στα εγχειρίδια των δύο χωρών, παρουσιάζεται ωστόσο ως μέρος του εθνικού προσδιορισμού της ιστορίας. Και τα δύο εκπαιδευτικά συστήματα καλλιεργούν μια ανιστορική αντίληψη, καθώς όλες οι θετικές αξίες που αποδίδονται στα αντίστοιχα έθνη παρουσιάζονται ως μέρος της εθνικής ταυτότητας, με ελάχιστες αναφορές στην αλληλεπίδραση με άλλες κουλτούρες. Αντί συμπεράσματος, θέτουν ορισμένα ερωτήματα που θα μπορούσαν να αποτελούν το γενικό συμπέρασμα του όλου τόμου. Μεταξύ άλλων αναφέρονται ερωτηματικά στο όφελος που ενδεχομένως θα είχαν οι νέες γενιές και στις δύο χώρες, εάν εκπαιδεύονταν έτσι ώστε να κατανοούν τις συγκρούσεις του παρελθόντος με τρόπο που να ενεργοποιεί την ιστορική εμπειρία ως γνώση, καθώς επίσης στη σημασία που θα είχε μια τέτοια κατανόηση στην πορεία και των δύο χωρών προς την ειρηνική συνύπαρξη και τη συνεργασία κι ακόμη προς την εκατέρωθεν εξασφάλιση μιας κοινωνίας της ανοχής και της δημοκρατίας.

Ο τόμος κλείνει με ένα σύντομο σχόλιο για τον εθνικισμό από τον Ilkay Sunar (Ιλκάν Σουνάρ), στο οποίο αναφέρει ότι η αστικοδημοκρατική διαδικασία στην Τουρκία κατέληξε να τυποποιήσει την πολλαπλότητα και την ποικιλία της οθωμανικής κουλτούρας σε μια ενιαία εθνική κουλτούρα. Υποστηρίζει ότι ο εθνικισμός όχι μόνο παράγει μια τέτοια πρότυπη κουλτούρα, αλλά την αποσυνδέει από την κοινωνική δομή, προσδίδοντάς της έναν καθολικευμένο

πολιτικό χαρακτήρα που αίρεται υπεράνω της εθνοτικής, θρησκευτικής και φυλετικής ταυτότητας.

ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ – ΦΑΡΟΥΚ ΜΠΙΡΤΕΚ

Σημειώσεις

1. Τα *μυλλέτ* ήταν θρησκευτικές κοινότητες οργανωμένες γύρω από τις προεξάρχουσες εκκλησίες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, για παράδειγμα την Ελληνική Ορθόδοξη και την Αρμενική Εκκλησία, και αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά του οθωμανικού διοικητικού συστήματος. Ως κοινότητες, ήταν μάλλον αυτόνομες στις εσωτερικές τους υποθέσεις και ρύθμιζαν σημαντικό μέρος της ζωής των μελών τους, συμπεριλαμβανομένων και ζητημάτων δικαίου που αφορούσαν θέματα της κοινωνίας των πολιτών.

2. Η περίοδος του Τανζιμάτ ήταν περίοδος ριζικών μεταρρυθμίσεων, που αρχίζει με το αυτοκρατορικό διάταγμα του 1839, που αναγνωρίζει πλήρη ισότητα σε όλους τους άρχενες Οθωμανούς όλων των δογμάτων, δίνοντας έτσι πρόσβαση σε κάθε μη-μουσουλμάνο σε όλες τις πολιτικές και διοικητικές θέσεις. Το διάταγμα του 1839 θα μπορούσε ορθά να θεωρηθεί ως *de facto* οθωμανικό Σύνταγμα.